

Türk Dil Kurumu Yayınları

DOĞUMUNUN 400. YILI DOLAYISIYLA
ULUSLARARASI EVLİYA ÇELEBİ VE
SEYAHATNAME'Sİ TOPLANTISI BİLDİRİLERİ

İstanbul, 26-30 Eylül 2011

Ankara, 2017

Kalmıklardan Yuc ve Mecuc'a Evliya Çelebi'de Öteki ve Ötekileşmenin Ötesi*

Jean-Louis BACQUÉ-GRAMMONT

Görünüşleriyle ve gelenekleriyle farklı olan insanları kapsayan gerçek bir olayın anısının, belirli bir çevrede bu insanları çabucak nasıl korkunç, neredeyse doğaüstü varlıklara dönüştürdüğünü daha önce yapılmış olan bir araştırmada¹, inceleme fırsatına sahip olduk. Birkaç kelimeyle söyleyecek olursak eğer: 16. yüzyılın sonunda yazılmış olan bir Safevî kroniğinde, 1512'de Suriye sınırında, kızılbaş Diyârbekir valisi olan Mohammad Hân Ustaclu'nun bölükleri ve Memlûk sultanı Kânsawh al-Gûsî'nin emrindeki Habeş askerlerinden oluşan bir müfreze arasında olmuş olan önemsiz bir olaydan bahsedildiğini gördük. Çok koyu cilde sahip insan nüfusuna pek alışık olmayan vakanüvis, bu düşmanları "herbiri dev bir şeytana benzeyen zalim Habeşliler" (*Habaşî-yi saffâk ki her yek mânend-i dîv bûdend*) veya "dev/ şeytan görünümüne sahip Zenciler" (*zangî-e dîv-manzar*) olarak tanıtmaktadır. El yazmasının minyatürlerini çizen ise, bu sahneyi, İran resim geleneğinin alışıldık özelliği *dîv*'lere veya muhteşem Siyâh Kalem'in zevkinden çıkmışa benzeyen bir tür siyah canavarlar ve kahraman Kızılbaş arasındaki çatışma olarak resmetmiştir.

Muhtemelen gerçeğin bilinmemesine bağlı olduğu kadar yanlış bir geleneğe veya abartıya da bağlı olan ama sıklıkla tekrarlanmış olduğu için de bir gerçeklik olarak yerleşmiş bulunan bu hafıza çarpıtılmasını, Orta Çağ Batı edebiyatında olduğu kadar Türk edebiyatında da bulmaktayız. Bugün bizi ilgilendiren durumda söz konusu olan, Asya'nın uzak derinliklerinde yaşayan tuhaf yaratıklardır, az önce bahsetmiş olduğumuz Farsça metinde geçtiği gibi şeytani varlıklardır. Mo-

* Bu araştırma, Ulusal Bilimsel Araştırma Merkezinin (CNRS) 7192 numaralı Araştırma Karma Ünitesi (Paris) ve İstanbul Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsünün, J.-L. Bacqué-Grammont'un yönetiminde, ortaklaşa yürüttüğü "Histoire et sciences auxiliaires de l'histoire ottomane" (Osmanlı tarihiyle ilgili tarih ve bağlı bilimler) araştırma programı içinde yer almaktadır. Fransızca olarak daha genişletilmiş hâliyle *Archivum ottomanicum*, 29, 2012, s. 5-40'da, "Au-delà de l'autre et de l'altérité: Des Tatars aux peuples de Gog et Magog dans la littérature ottomane." başlığıyla yayımlandı.

1 "Glissements progressifs du fantastique. Quelques exemples safavides et ottomans", *Eurasian Studies*, 2006, 1-2, *Mélanges offerts à Jean Calmard*, s. 31-53.

ğolların 1241'de Polonya'da ve Macaristan'da ilk defa görülmesinden itibaren, bütün Avrupa'da onlara bu isim verilmiştir yani mitolojik Tartarus'taki gibi cehennem halkları. Bir yüzyıl sonra, başka korkunç akınlarla da beslenen bu berbat anı, Altın Ordu birlikleri tarafından Kırım'da Cenevizlilerin elinde olan Keefe'nin kuşatılmasında açıklanmış olan Kara Veba'nın (1346-1350) verdiği tahribat sırasında yeniden canlanmıştır. Yağmalamalar, görülmedik katliamlar, salgınlar yani her şey "Tatarları" çok güçlü cehennem elçileri yapmak için birleşiyordu. Bu resmin düzeltilmesi için oldukça çok zaman geçmesi, Papa'nın elçilerinin muhtemelen Hatay büyük hanları ile ilişki kurmaları ve ardından Marco Polo'nun *Geziler Kitabı*'nı yazması gerekmiştir. Hatta Polo, "Tatarları", Avrupalıların henüz pek tanımadığı ve bu nedenle de tanık oldukları veya aslında daha çok sadece işitmiş oldukları için onların korkutucu selefleri ile henüz bağlantılandırmadıkları Çin'e taşıyordu. Dahası, 13. yüzyılda, Avrupalı zihinlerde bu korkunç imgelerin hızla gelişmesi için çok verimli bir ortam bulunmaktaydı. Aslında, dokuz yüzyıl önce, Hun atlılarının bırakmış olduğu izler daha henüz silinmemiştiler. Bu yeni korkularla canlanmaktaydılar ve günümüze yakın bir zamana kadar da canlı kalacaklardı.² Bu açıdan bakıldığında, 1922 basımı ve 1939'da gözden geçirilmiş olan, 2 ciltli *Larousse Universel*'deki "Hunlar" maddesinden alınmış olan bu bölüm bize oldukça çarpıcı geldi:

"Hunlar bodur vücutludur, cilt renkleri sarıdır, kolları bacakları güçlü kuvvetlidir, elmacık kemikleri çıkıktır, yassı burunludurlar, kafaları çok büyüktür. Yaban otlarla veya çiğ et yiyerek beslenirler ve bezden veya orman farelerinin derilerinden kötü üstlükler yaparlar. Ne yemek ne de içmek için ayaklarını yere sürmezler. Korkunç çığlıklar atarak savaşa giderler ve inanılmaz derecede acımasızdırlar."

Onların çağdaşları arasında, biraz abartılı bir biçimde, barbarların içinde en barbar olanlar olarak ün yapmış olan Vandallar, biraz ilerdeki alıntılarda göreceğimiz gibi hafızalarda böylesi korkunç bir imge bırakmamışlardır. Her durumda, korkunç Asya göçebelerinin sözüm ona korkunç imgeleriyle ilgili söylenmiş olan şeyler arasında aklımızda tutmamız gereken şey, onların olağanüstü güçlerinin ve açıkça ortada olan yenilmezliklerinin ancak şeytani güçlere yakınlıktan doğabilecek olduğu düşüncesidir.

"Öteki" hakkında bu farklı ve kötü olan imge, Hristiyanlarda olduğu kadar Müslümanlarda da uzun zaman canlı kalmış olmalıdır. Müslümanlara gelecek olursak, örneğin Moğol ve Timur akınlarıyla korkunç şeylere maruz kalan İran halkı için bunun ne olmuş olduğunu kolaylıkla anlarız. Küçük Asya'ya gelince bu akınlara iki defa kısa süreli ve özel bir biçimde maruz kalmıştır. Bununla birlikte, 16 ve 17. yüzyıl Osmanlı yazarlarında, az önce bahsettiğimiz imgelerin aynılarının

2 Georges Antoine Rochegrosse'un tablosu örneklerden bir tanesidir, *Pillage d'une villa gallo-romaine par les Huns* [Hunlar tarafından bir Galya-Romalı villanın yağması], ve Paris'te "Salon de 1893"te büyük başarı getirmiştir.

canlı izlerini, ünlü “Zülkarneyn Seddi”ndeki canavarlarla karışmış olarak ötede beride³ bulmaktayız. Elimizdeki metinler hâlâ, bunun *Kur’an*’da bahsi geçen Çift boynuzluya (*Zû-l-karneyn*) veya İslami edebiyat geleneğinde yeniden ele alınan ünlü Makedonya kralına bağlı olup olmadığını ayırt edememektedirler. Ama söz konusu olan yaratıklar -*blemmyae* (kafasız, kafaları vücutlarında olan yaratıklar), *cynocephale* (köpek kafalı yaratıklar), *skiapodes* (tek bacaklı yaratıklar)⁴ ve diğerleri- tuhaf bir biçimde Marco Polo’nun ve Jean de Mandeville’in yazdıklarını çağrıştırmaktadır. Yukarı Asya’nın bize daha yakın olan ve sıklıkla paradoksal geleneklere ve görümlere sahip olan Tatarlar, Kalmıklar ve diğer halkları da ötekiliğin en üst noktaya ulaşmış olduğu Hunlarınkine benzer, korkutucu bir bellek oluşturur gibi görünmektedirler. Kalmıklara nasıl meydan okunacağı hakkında Seyfi Çelebi’nin dedikleri eğer doğruysa, Maverâünnehir’in Han’ı Burak Navrûz Ahmad (1552-1556) ve Kazakların Tevekkül Han’ı güçlerini birleştireler bile bu alanda güçsüz kalacaklarını kabul edebilir miydiler?⁵

(...) “*Bana yardım et; bu imansızlardan intikam almak için birlikte yürüylim.*” Burak Han ona şöyle yanıt verir: “*Eğer senin ve benim gibi on hükümdar güçlerini birleştirmiş olsalardı bile, onlara karşı direnemezlerdi çünkü onlar Yuc’dur.*” Aslında, çok sayıda ve kısa boylu olmaları, onları Yuc halkına benzetmiştir.

Bu durumda, bu küçük alıntı aracılığıyla önümüzde beliren öteki olmanın korkutuculuğunun üç özgün özelliği, burada açmaya çalıştığımız konunun bütünü için geçerlidir: Bu insanlar bedensel görünüşleriyle (bodur boyları), neredeyse insanüstü güçleri ve bir böcek sürüsünü çağrıştıran sayıca çoklukları ile radikal bir biçimde ötekidirler.

Aslında, Yuc ve Mecuc halklarının var olmadıklarını varsayarsak ve aynı zamanda, Hunlar, Moğollar ve diğer Kalmıkları onlara atfedilmiş olan şeytanilik haresinden çıkartırsak cevap getirme inceliğini ilgili alanlardaki uzmanlara bırakacağımız bir soru ortaya çıkmaktadır: Sonuç olarak, ortak bir kimlik yaratma ihtiyacı, ortak kendiliğin, en az onun kadar ortak bir ötekinin kimliğinin bütün parçalarını yaratmaya götürmesi, bir hayal ürünü müdür veya gerçekte bütün kötü niyetlerden arınmış mıdır? Bununla birlikte, bu bakış açısının bir sınırı bulunmaktır: Kendiliğin böyle bir çatışmada kendini değerli bulabilmesi için öteki-

3 *İncil*’de (Gen 10 1-5 ; Ap 20 8 ; Ez 38 2, 6 ; 1Ch 15) ve *Kur’an*’da (XVII, 83-98) da yer alan ve kıyamet öncesinde dünyayı ele geçirecek olan korkunç Ye’cûc ve Me’cûc halklarıdır söz konusu olan.

4 Orta Çağ hayalgücünde, *blemmyae*’ler yüzleri göğüslerinde olan kafasız yaratıklar olarak belirmektedirler. ‘Âşık Mehmed onları *bî-ser* (kafasız) ismiyle anlatır ve aynı zamanda “*kelim-gûş*”lardan (kilim kulaklı) da bahseder. Burada ne köpek kafalı yaratıklar (*cynocephale*) ne de tek bacakları üzerinde zıplayarak hareket eden ve ayrıca günün sıcak saatlerinde onu şemşiye gibi kullanan tek bacaklı yaratıklar (*skiapodes*) üzerine örnekler yoktur.

5 *L’ouvrage de Seyfi Çelebi, historien ottoman du XVIe siècle. Édition critique, traduction et commentaires par Joseph Matuz, Bibliothèque archéologique et historique de l’Institut Français d’Archéologie d’Istanbul, XX, Paris, Adrien-Maisonneuve, 1968, s. 74.*

nin güçlülük, cesaret, silah kullanmada ustalık, tıp ve gizli ilimler bilgisine sahip olmak gibi bazı temel nitelikleri barındırmıyor olması gerekmektedir. Oysa buradaki durum bu değildir. Ama bu öteki, bunlara insanüstü bir şekilde sahip olduğu için canavarlaşmakta değil midir?

Burada, Evliya Çelebi'nin Kalmıklar⁶ diyarına yaptığı ve Dunkirk'e⁷ (Dunkerque) veya İdil kıyılarına yapmış olduğunu iddia ettiği seyahat gibi aynı şekilde hayalî olan seyahatini anlattığı bölümde bulabildiğimiz bazı metinleri topladık. Ünlü seyyah, muhteşem hayal gücünü dolu gizgin bırakmaktadır ve olası olanı eğlenceli bir biçimde inanılmaz olana bağlamaktadır. Budistleri yamyam olarak tasvir ettiğini söylemek, bu anlatının hayalî karakteri konusunda sizleri ikna etmeye yetecektir.

Evliya'ya inanacak olursak bu Kalmıklar uzun ömürle, keskin görme yeteneğiyle ve istisnai diş sağlığıyla donatılmışlardır. Şüphesiz, sadece bedensel görünüşleri ve gelenekleri değil, yiğitlikleri ve yalan söylemeyi bilmemeleri de sempatiimizi uyandırmaktadır: büyük kafalılar, basık suratlılar, boyunsuzlar, kalın gövdenin üzerinde geniş omuzlara sahipler, eğri bacaklılar, tüysüzler. Onlardan yayılan kokular onları pirelerden koruyacak kadar korkunç. Ama tenâsuha inanmaları ve yamyamlıkları bütün iyi Müslümanlar için ancak korku öğeleri olabilirler. Böylece, ebeveynlerinden birinin etini yemek, ruhunun bizzat kendi kendine yaşamaya devam edebilmesi için bir yol olabilirdi ve buna inanmak da bir Kalmık savaçısı için ölümden hiçbir şekilde korkmamanın güvencesi olabilirdi.

Yazarımızın muhteşem hikâyelerini birebir dinleyebilmek, onun dinleyicileri için büyük bir zevk olmuş olmalıdır! Onları dört yüz sene sonra okurken biz neden surat asalım ki?

6 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, yay. Dağlı, Yücel-Kahraman, Seyit, Ali ve Dankoff, Robert, VII, s. 324-325, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002. Diğerinde, aynı şekilde 'Âşık Mehmed'ten ve Kâtib Çelebi'den aynı konudaki alıntılarını da sunmakta ve yorumlamaktayız.

7 Robert Dankoff, *An Ottoman Mentality. The World of Evliya Çelebi*, Leyde-Boston, Brill, 2004, s. 61.